

Herderin ajattelu ja sen vaikutus

■ H. K. RIIKONEN

Pertti Karkama: *Kadonnutta ihmisyyttä etsimässä. Johdatusta Johann Gottfried Herderin ajatteluun ja herderiläisyyteen Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007.

Kuvataksaan *Dichtung und Wahrheit* (suom. *Tarua ja totta*) -teoksessaan J. G. Herderiä Goethe toteaa: ”Mahdoton on käsittää enempää kuin kuvaillakaan millaisessa liikkeessä on täytynyt olla hänen henkensä, millaisessa käymistilassa hänen olemuksensa.” Herderin suurta henkistä liikkuvuutta painottaa myös professori Pertti Karkama teoksessaan *Kadonnutta ihmisyyttä etsimässä*. Tarkastellessaan vuosia 1771–76 Herderin ajattelussa Karkama toteaa: ”Herderillä näyttää olleen ikään kuin pakko osallistua kaikkiin debatteihin, joita tuolloin käytiin Saksassa ja osin muissakin läntisen Euroopan maissa.” Kun toisaalta ottaa huomioon Herderin laajan ja monitahoisia kysymyksiä käsittelevän tuotannon, on kokonaisesityksen laatimisessa omat hankaluutensa ja tehtävä on muutenkin haasteellinen, varsinkin jos samalla haluaa kartoittaa Herderin

ajattelun vaikutusta, kuten Karkaman kirjassa on asianlaita.

Turun yliopiston kotimaisen kirjallisuuden emeritusprofessori Pertti Karkama on kirjallisuuden teoriaa ja uudempaa kotimaista kirjallisuutta käsittelevien tutkimustensa ohella jo pitkään paneutunut 1800-luvun suomalaiseen ajatteluun ja kirjallisuuteen. Vuonna 1982 ilmestyi teos *Vapauden muunnelmat. J. L. Runebergin maailmankatsomus hänen epiikkansa pohjalta*, vuosina 1985 ja 1989 teokset *Järkevä rakkaus. J. V. Snellman kertojana* ja *J. V. Snellmanin kirjallisuuspolitiikka* sekä vuonna 2001 teos *Kansakunnan asialla. Elias Lönnrot ja ajan aatteet*. Lisäksi teoksessaan *Kirjallisuus ja nyky aika. Suomalaisen sanataiteen teemoja ja tendenssejä* (1994) Karkama tarkasteli uudemman kirjallisuuden ohella laajasti myös 1800-lukua. Tutkielmakokoelmassa *Impivaara ja yhteiskunta* (1985) oli puolestaan Kiven, Runebergin, Snellmanin ja Pakkalan ohella laajahko Hegeliä käsittelevä osasto. Uusi teos *Kadonnutta ihmisyyttä etsimässä* laajentaa Karkaman aatehistoriallista skaalaa ulkomaisen ajattelun osalta, joskin häntä kiinnostaa samalla Herderin vaikutus Suomessa. Aihepiirin laajuuden huomiota ottaen tekijä on varovaisesti nimenmennyksen teoksensa ”Johdatukseksi”, mutta johdantoakin on riittänyt liki 550 sivun verran.

Karkaman teos sijoittuu aikaan, jolloin kiinnostus Herderiä kohtaan on voimakkaasti lisääntynyt eri maissa. Suomessa hänestä on ilmestynyt vuonna 2006 Sakari Ollivon ja Kari Immosen toimittama laaja ja monipuolinen artikkelikokoelma *Herder, Suomi, Eurooppa* (2006). Toisen esimerkin ottaakse-

ni, Yhdysvalloissa Princeton University Press on samana vuonna julkaissut Gregory Mooren huolellisesti toimittaman ja englanniksi kääntämän mittavan valikoiman Herderin esteettisistä kirjoituksista.

Teoksen rakenne

Otsikko *Kadonnutta ihmisyyttä etsimässä* motivoituu Karkaman tehtävänasettelusta. Hänen tarkoituksenaan on ”selvittää, miten ihmisyyden ajatus syntyy ja kehittyy Herderin tuotannossa ja mitä merkityksiä hän sille tuotantonsa eri vaiheissa antaa” (s. 16). Kun kuitenkin Herderillä ihmisyyden käsite jää tarkemmin määrittelemättä – lähinnä ihmisyyden on hänellä ihmiseksi kehittymisen mahdollisuus (s. 97) – ja kun se muuttuu teoksesta toiseen, Karkama joutuu käytännössä sivuamaan varsin moninaisia teemoja ja kysymyksiä. Tekijä seuraillee Herderin vaiheita kronologisessa järjestyksessä ja nostaa esille keskeisimpiä teoksia. Niitä ovat *Journal meiner Reise im Jahr 1769* (1769), eräät kieltä ja runoutta koskevat tekstit, etenkin *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* ja kansanlaulukokoelmat sekä historianfilosofian luonnos *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*, edelleen *Vom Geist der Ebräischen Poesie* (1782–83), *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–87) sekä vuosien 1793–97 laaja kirjoituskokoelmien sarja *Briefe zu Beförderung der Humanität*. Luvussa ”Herderin ilosanoma ja perintö” Karkama tarkastelee Herderiä mm. kristillisenä ajattelijana (*Christliche Schriften* 1794–98) ja hänen viimeistä suurta teostaan *Adrastea* (1801–03).

Karkaman kirjan päätöksenä oleva 65-sivuinen luku tarkastelee herdeläisyyttä Suomessa.

Vaikka Karkaman tutkimus luonnollisesti noteeraa tärkeimmän Herderiä koskevan tutkimuskirjallisuuden, esitys nojautuu pääasiallisesti Herderin alkuperäisten tekstien tuntemukseen ja niiden analyysiin. Laajempi keskustelu olemassa olevan Herder-tutkimuksen kanssa olisi ollut paikallaan, mutta jo nytkin laajan johdanto-tyyppisen teoksen puitteissa se ei liene ollut mahdollista. Osittain keskustelua käydään kuitenkin laajassa, yli 50-sivuisessa viiteosastossa.

Karkama kiinnittää tietenkin huomiota Herderin käyttämiin lähteisiin. Toisaalta hän ei sanottavammin käsittele aikalaisarvioita ja -kuvauksia Herderistä ja hänen näkemyksistään. Yksi mielenkiintoisimmista tässä suhteessa olisi ollut edellä mainittu Goethen *Tarua ja totta* -teoksen sisältävä laaja luonnehdinta, jossa Herder tulee esille ristiriitaisena hahmona, ”hyväntahtoisen torapukarina” (*gutmütiger Polterer*), kuten Goethe asian ilmaisee.

Herderin tyyli ja kirjallinen ilmaisutapa

Herder aiheuttaa nykylukijalle monenlaisia vaikeuksia, vaikka lukija hallitsikin hyvin saksaa. Vaikeuksien lähteenä ovat varsinkin Herderin usein koukeroinen esitystapa, runollisuus ja vertauskuvallisuus, hänen viljelemänsä liioittelu, parodia ja ironia (joka Goethen mukaan tuli esille myös Herderin kirjeissä ja kanssakäymisessä muiden kanssa) sekä terminologinen häilyvyys ja hänen kirjoitustensa kuuluminen useisiin eri kirjallisuudenlajeihin ja kirjallisen ilmaisun muo-

toihin. Tähän kaikkeen liittyi se, että hänen ajattelunsa oli jatkuvassa muutosten tilassa. Kirjallisuuden-tutkijana Karkama ottaa kiitettävällä tavalla huomioon Herderin ilmaisutavan luonteen ja sen erityispiirteet sekä painottaa näiden ominaisuuksien merkityksen Herderin lukemisessa ja tulkinnassa. Karkama tiivistää tämän kirjansa johdannossa (s. 12):

”Voi vain olettaa, mihin Herder olisi joutunut, jos hän olisi noudattanut ammattifilosofien, kuten Immanuel Kantin ohjeita luopua elävän kielen luonteeseen kuuluvasta epätarkkuudesta, käsitteiden avoimuudesta ja vertauskuvallisuudesta. Hän olisi joutunut luopumaan omasta ristiriitaisesta persoonallisuudestaan ja pakottamaan itsensä filosofin rooliin. Hän olisi muuttunut Filosofiksi, josta ei enää olisi voitu sanoa, että hän on sekä filosofi että ihminen.”

Karkama antaa lukijalle havainnollisen kuvan Herderin esitystavasta eräiden käännösnäytteiden muodossa (saksalaiset alkutekstit on siteerattu teoksen viiteosastossa). Näistä laajin ja merkittävin on Herderin kuvaus unesta ihmismielen tiedostamattoman ja alitajuisen alueena (s. 239–240). On jotenkin yllättävää, että Karkama ei ryhdy lainkaan analysoimaan siteeraamaansa jaksoa, vaan siirtyy välittömästi seuraavaan asiaan.

Eräitä keskeisiä aihepiirejä ja teemoja

Tässä on mahdotonta esitellä edes osaa niistä aihepiireistä ja teemoista, joita Karkama nostaa esille Herderin tuotannosta. Aiheet ulottuvat kirjallisuuskritiikistä ja estetiikasta kansallisuuteen ja teologiaan. Maku, nerous ja mielikuvitus ovat keskeisiä Herderin käsittelemiä aiheita. Ne olivat myös yleensä Herderin ajan suuria kysymyksiä, mut-

ta periytyivät – vaikka tätä puolta Karkama ei Herderin vaikutuksen yhteydessä käsittelekään – suoraan tai välikäsien kautta saksalaiseen ja lopulta myös suomalaiseen taidekasvatusideologiaan. Saksalaisessa kulttuurissa niin keskeinen sivistyksen (*Bildung*) käsite tulee esille monissa yhteyksissä. Asiaa käsittelevän laajan alaviitteen (8.) olisi mielellään nähnyt leipätekstissä.

Muista Karkaman käsittelemistä yksittäisistä Herderin aihepiireistä mainittakoon tässä muutamia. Herderillä on esimerkiksi pohdittavana onnellisuuden olemus. Herder tuo siitä esille kolme keskeistä piirrettä: onnellisuus on yhteydessä ruumiinkuntoon ja terveyteen, sen ehtona on sielun voimien harjoitus ilman abstraktien spekulatioiden aiheuttamaa vieraantumista ja kolmanneksi onnellisuus on pikemminkin sydämen tunnetta kuin syvämielteistä järkeilyä. Herder on tässä yhteydessä Karkaman mukaan saanut vaikutteita Aristoteleelta ja Spinozalta mutta samalla hänen mielessään ovat ilmeisesti olleet myös alkukristilliset ihanteet.

Karkama (s. 365–366) antaa havainnollisen kuvan myös Herderin kansanvalistuksesta esittämistä ajatuksista, joilla on läheinen yhteys Herderin ylistämän Benjamin Franklinin näkemyksiin. Tällä on ollut myös oma vaikutuksensa Suomessa kansanvalistuksen ihanteisiin:

”Ne velvoittivat /.../ sivistyneistöä neuvomaan ja opastamaan kansaa niin, että se pystyisi kohoamaan tietämättömyydestään ja alamaisuudestaan ja että se oppisi ymmärtämään uuden maailman vaatimukset ja osaisi toimia tarkoituksenmukaisesti uudessa, jatkuvasti muuttuvassa elämismaailmassa. Sivistyneistön oli valistettava kansaa

niin, että se oppisi käyttämään käytännöllistä järkeään ja ymmärrystään tarkoituksenmukaisesti annettujen ulkoisten ehtojen ja sille luonnostaan kuuluvan yhteiskunnallisen aseman vaatimalla tavalla.”

Taidehistorioitsija Winckelmanista lähtien kysymys Kreikan kulttuurista olisaksalaisessa ajattelussa ja kirjallisuudessa keskeisesti esillä; tämä linja ulottui pitkälle 1900-luvulle. Myös Herder otti kantaa Kreikkaan vertaillen sen oloja omaan aikaansa ja tarkastellessaan isänmaata (*Vaterland*) ja isänmaanrakkautta. Samoin Herder tarkastelee kreikkalaisia suurmiehiä ja sitä, mitä annettavaa näillä olisi yhä humanille traditiolle. Karkama muistuttaa kuitenkin (jälleen alaviitteessä) siitä, että Herder ei tarkoittanut Kreikkaa hänen omana aikanaan tavoiteltavaksi esikuvaksi: ”[Kreikan] esikuvallisuus on vain sitä, että kreikkalaiset pystyivät Herderin mukaan paremmin kuin muut kansakunnat käyttämään hyväkseen heille annettuja olosuhteita ja ajamaan parhaiten ihmisyden asiaa” (s. 527, alav. 569). Erikoista kyllä, Herder näkee Ukrainassa mahdollisuuksia kohota antiikin Kreikan veroiseksi vaihtajaksi (s. 71). Mielenkiintoisen vertailukohdan muodostaisi kaikessa lyhykäisyydessäänkin Herderin vähemmän positiivinen ennustus Unkarin tulevaisuudesta. Ennustus on herättänyt suurta huomiota unkarilaisessa keskustelussa, kuten Tuomo Lahdelma on eräässä tutkielmassaan osoittanut (*Specimina Fennica* VI, 1994).

Kielet, kielitaito ja kääntäminen

Herder toimi aikana, jolloin kiinnostus kääntämisestä kohtaan oli Saksassa voimakkaasti nousussa. Kyseistä aikaa, jolloin Goethe lan-

seerasi kuuluisan *Weltliteratur*-käsitteensä, onkin kutsuttu nimellä *Goethezeit*. Kuitenkin myös Herderillä oli tässä oma merkittävä osuutensa, minkä myös Karkama panee merkille. Karkama tuo esille (s. 117–119), miten painottaessaan käännösten merkitystä Herder otti samalla kansallisen asenteen. Muiden maiden merkkiteoksesta oli tehtävä osa vastaanottavan kulttuurin omaa kulttuuria. Herderin mukaan tällöin oli mahdollista ottaa kääntämisessä huomattavia vapauksia, tehdä alkuperäisteokselle miltei mitä tahansa, joskin Herder totesi, ettei se ollut hänen oma tapansa.

Herder korosti myös kielitaidon merkitystä kasvatuksessa. Herderin itsensä osalta Karkama ei kuitenkaan tuo esille, minkälainen ajattelijan oma kielitaito oli. Tiedämme esimerkiksi, että koulussa oppimansa ohella Herder myöhemminkin kehitti omaa kielitaitoaan opiskelemalla espanjaa. Näyttää muutenkin siltä, että aatehistoriallisessa tutkimuksessa ei ole riittävästi kiinnitetty huomiota siihen, minkälainen kielitaito eri filosoifeilla ja ajattelijoin on ollut ja mitkä mahdollisuudet heillä on olleet perehtyä alkuperäiseen lähdeaineistoon ja mitä seurauksia riittämättömällä kielitaidolla on ollut esimerkiksi terminologisissa kysymyksissä.

Herder, Raamattu ja kirkko

Laajan kirjallisen tuotantonsa Herder kirjoitti virkauran aikana. Ura olikin sangen näyttävä, sillä apuopettajana ja apupappina aloittanut Herder päätyi hovisaarnaajaksi ja kenraalisuperintendentiksi, minkä lisäksi hänet aateloitiin vuonna 1801. Karkama korostaakin si-

tä, että Herderin tuotannon pelkätään filosofinen tarkastelu saa helposti unohtamaan, että Herder oli myös protestanttinen pappi ja teologi. Antamatta tähän puoleen yhtenäistä katsausta Karkama sivuaa asiaa kuitenkin useassa eri yhteydessä. Hän osoittaa, miten Herder joutui kirjoituksissaan ottamaan huomioon myös asemansa korkeana kirkonmiehenä. Toisaalta Herder saattoi, kuten Karkama toteaa (s. 232), sisällyttää ajatteluunsa myös kirkonvastaisia piirteitä. Spinozaa koskevan debatin yhteydessä Herderin käyttämä dialogimuoto osoittautui käyttökelpoiseksi jättämällä avoimeksi tekijän suoranaisen kannan (s. 315).

Karkama käsittelee yksityiskohtaisesti Herderin tutkielmaa heprealaisesta runoudesta ja muutenkin viittaa useassa yhteydessä siihen, mitä Herder Raamatusta sai tai mitä hän siitä nosti esille. Aiheen kokoavampi käsittely olisi helpottanut lukijaa. Kiinnostava on myös jakso, jossa Herderin käsityksiä verrataan Lutherin näkemyksiin (s. 356–361). Tällöin löytyy sekä yhtymäkohtia että merkittäviäkin painotuseroja (esim. kysymys armosta ja ns. regimenttioppi). Mainittakoon myös, että Karkama elää vielä (ehkä onneksi!) vanhan raamatunkäännöksen aikaa ja puhuu *Korkeasta veisusta* eikä *Laulujen laulusta*.

Herder Suomessa

Karkaman teoksen lopussa oleva laaja luku ”Herderiläisyyttä Suomessa: kysymyksiä ja ongelmia” ei pyri olemaan kokonaisuus aiheesta. Sellaisen kirjoittaminen olisikin haasteellinen tehtävä ennen kaikkea siksi, että on hankala sanoa, mikä on suoraa Herderin

vaikutusta, mikä taas välillistä, ns. herderiläisyyttä, sillä Herderin ajatukset levisivät laajalle ja niitä sovelsivat ja kehittivät eteenpäin monet muut ajattelijat. Tilanteen tekee komplisoidummaksi vielä se, että Herder itse lainaili ajatuksia monelta eri taholta, esimerkiksi useilta englantilaisilta 1700-luvun ajattelijoita.

Karkama tarkastelee herderiläisyyttä Suomessa eräiden autonomian ajan keskeisten vaikuttajien ja kirjailijoiden kautta. Tehtävä on tärkeä eli kuten Karkama kirjoittaa (s. 421):

”Herderin tuntemus ja herderiläisyys auttaisivat todennäköisesti löytämään historiasta sellaisia juonteita, jotka ovat aikaisemmassa tutkimuksessa jääneet huomaamatta ja jotka samalla selventävät suomalaisen kehityksen myöhempiä vaiheita. Tällainen tutkimus edellyttää eri tieteenalojen yhteistoimintaa ja ennen kaikkea sitä, että historialliset dokumentit eriteltäisiin ja tulkittaisiin tarkoin nykyaikaisen käsiteanalyysin menetelmin. Dokumentteihin tulisi silloin lukea myös kaunokirjallisuus.”

Engelmana tässä on kuitenkin, kuten Karkama toteaa, perustutkimuksen puute. Jotain on kuitenkin jo tehty, ja toisaalta Karkama itse kyseisessä luvussa täydentää kuvaa.

Tarkasteltuaan Herderin tunte-
musta Turun akatemiassa Karkama keskittyy eräisiin keskeisiin 1800-luvun vaikuttajiin, joita ovat etenkin Elias Lönnrot, C. A. Gottlund, D. E. D. Europaeus ja J. L. Runeberg. Sangen mielenkiintoiseksi osoittautuu myös anonyymien kirjoittajan *Fosterländskt Albumin* toisessa niteessä vuonna 1845 julkaisema artikkeli ”I hvad förhållande står språket till nationaliteten?”, jossa mennään tavallaan jo Herderistä eteenpäin: kirjoittajan keskeiseksi esikuvaksi osoittautuu nimittäin herderiläi-

sen kielifilosofian edelleenkehittäjä Wilhelm von Humboldt.

Keskeisenä tarkastelun kohteena on ymmärrettävästi Elias Lönnrot. V. Tarkiainen oli aikoinaan maininnut siitä, miten Lönnrot perehtyi Herderiin vasta suhteellisen myöhään. Kuitenkin tarkasteltaessa Lönnrotin toimintaa ja näkemyksiä yleensä herderiläisyyden valossa tilanne osoittautuu hyvinkin monitahoiseksi. Lönnrot muodostaakin Karkaman kirjan ”Herderiläisyyttä Suomessa” -luvun eräänlaisen rungon, sillä häntä tarkastellaan kolmessa laajassa jaksossa, joiden välillä on esitelty eräitä muita toimijoita.

Keskeisistä kansallisista vaikuttajista jäävät käsittelemättä J. V. Snellman ja Z. Topelius, mihin on syynä se, että edellistä on äskettäin käsitellyt Heli Rantala, jälkimmäistä puolestaan Kati Mikkola. Runebergia koskeva osuus jää jotenkin valjuksi. Herder mainitaan toki monissa Runeberg-tutkimuksissa, mutta enemmän tai vähemmän ohimennen – tässä yhteydessä olisi toivonut laajempaa esitystä aiheesta.

On vielä syytä mainita Karkaman esittämä tarpeellinen memento tutkijoille (s. 420):

”Käsitys autonomisen ajan kulttuurisen elämän yksimielisyydestä ei pidä paikkaansa vaan johtuu ilmeisesti siitä, että tutkimuksessa on korostettu liikaa niitä juonteita, joiden edustajat lopulta pääsivät voitolle ja joiden ajatukset saivat maassa ylivalan. Autonomian alkuvaiheessa vallitsi ajattelutapa, jota voidaan perustellusti luonnehtia herderiläisittäin *kulttuurirelativismiksi*.”

Toisaalta tutkimuksessa ja esseistiikassa on ennenkin tuotu esille eriaisteisia toisinajattelijoita – Paavo Haavikko on korostanut C. A. Gottlundin merkitystä ja Juha Mannisen tutkimukset ovat tuo-

neet esille Wilhelm Bolinin valtavirrasta poikkeavia käsityksiä – mutta muistutus lienee edelleen tarpeellinen.

Samassa yhteydessä Karkama muistuttaa myös siitä, että autonomian ajan suomalaisen sivistyneistön suhteet Ruotsin, entisen emämaan, kulttuuriin ovat tutkimuksessa jääneet vain vähälle huomiolle.

Karkaman esitystapa on asiallista ja selkeää, mutta teos tuskin häikäisee esityksen eleganssilla. Kirjassa olisi epäilemättä ollut myös tiivistämisen varaa, sillä muutammat asiat toistuvat lähes sanasta sanaan. Painovirheiden määrä pyyrittelee kohtuullisuuden puitteissa, joskin eräissä henkilöiden ja teosten nimissä on ikäviä virheitä ja joissain vuosiluvuissa horjahtelua. Kustantaja ansaitsee sapiskaa siitä, että teoksen alaotsikko on kannen muuhun tyyliin sopimatonta konekirjoitusjälkeä. Kronologinen taulukko, jollainen on Ollitervon ja Immosen toimittamassa kirjassa, olisi ollut paikallaan tässäkin.

Pikkuseikat jääkööt kuitenkin pikkuseikoiksi. Karkaman teos on monipuolinen ja tärkeä lisä suomenkieliseen aatehistorialliseen kirjallisuuteen.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston yleisen kirjallisuustieteen professori.